

Sentabr, 2025-Yil

MUHAMMADJON HAKIMOVNING QO'LYOZMALAR BILAN ISHLASH
PRINSIPLARI

Qarshiyeva Feruza Zafar qizi

UO'K 801.732:821.512,133.09

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

E-mail: feruzazafarovna756@gmail.com

Tel: +998959501217

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17190653>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek matnshunoslik fanining yirik vakillaridan biri Muhammadjon Hakimovning qo'lyozma manbalar bilan ishlash prinsiplari tahlil etiladi. Adabiy merosni ilmiy o'rganish va nashrga tayyorlash jarayonida shakllangan nazariy yondashuvlar, xususan, qo'lyozmalarni izlab topish, tavsiflash, qiyosiy tahlil qilish, matniy farqlarni aniqlash, ilmiy-tanqidiy matnni tiklash va nashr etish kabi asosiy tamoyillar ko'rib chiqilgan. Hakimovning manbashunoslik va matnshunoslik sohalariga qo'shgan hissasi – Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi va xattotlar faoliyatini tadqiq etish, **Sharq manbashunosligi lug'ati** kabi asarlari misolida yoritiladi. Mustabid tuzum davrida cheklangan adabiy manbashunoslik va mustaqillik yillarida matnshunoslikning yangi bosqichga ko'tarilishi jarayonida Hakimov prinsiplari va ilmiy maktabi ahamiyati namoyon etiladi. Ushbu prinsiplar asosida yaratilgan ilmiy nashrlar va matnlar tahlili o'zbek adabiy merosining asl holida keng ommaga yetkazilishiga xizmat qilayotgani qayd etiladi.

Kalit so'zlar: Muhammadjon Hakimov; qo'lyozma; matnshunoslik; manbashunoslik; ilmiy tanqidiy matn; adabiy meros; tekstologik prinsiplari; qo'lyozmalar katalogi.

Mumtoz asarlar matnini ilmiy tadqiq etish va nashrga tayyorlash murakkab hamda ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u o'zining maxsus prinsiplari va usullariga ega. Matnshunoslikning asosiy uslubiy tamoyili – **matn tarixini kompleks ravishda o'rganish**dir [8]. Ya'ni, asarning yaratilish davri, muallif qo'lyozmasidan boshlab bizgacha yetib kelgan barcha nusxalar taqdiri, ular orasidagi farqlar, matnga tashqi omillar ta'siri kabi jihatlar to'liq va har tomonlama tahlil qilinishi lozim. Bunda matndagi o'zgarish xususiyatlari, sabablari va bosqichlarini aniqlashga alohida e'tibor qaratiladi. Matn tarixi va taqdiri haqida to'la tasavvurga ega bo'lish matnshunos uchun muhim shart bo'lib, bunday yondashuv matnni to'g'ri talqin etish va uni asl holiga keltirish imkonini beradi.

Matnshunoslik tadqiqotlarida **matnni qiyosiy tahlil qilish** va **nusxalar o'rtasidagi matniy tafovutlarni aniqlash** eng muhim usullardan sanaladi. Qo'lyozma nusxalar soni bir necha bo'lsa, avvalo ularning har biri puxta o'rganilib, matndagi farqli o'rinlar (variantlar) qayd etiladi. Nusxalardagi **farqlarni tahlil qilish** orqali matnga kiritilgan o'zgarishlar, xatolar yoki o'zgartirishlar xarakteri ochib beriladi. Matniy tafovutlarni taqqoslash "asl nusxa" yoki muallif matnini qayta tiklash yo'lidagi zarur bosqich bo'lib, u holda har bir variantning kelib chiqishi va ishonchlilik darajasini baholash talab etiladi. Bu jarayonda nusxalarning kelib chiqishi, bir-biriga genealogik aloqasi ham o'rganiladi – ya'ni qaysi qo'lyozma qaysi biriga asoslangan, qaysi nusxa boshqa biridan ko'chirib olinganligi kabi bog'liqliklar aniqlanadi. Nusxalararo munosabatni

belgilash orqali eng qadimgi va asl matnga eng yaqin nusxalar ajratib olinadi, matnni tiklashda ularga tayangan holda ilmiy xulosa chiqariladi.

Matnshunoslik amaliyotida **ko'chirishdagi xatolarni tahlil qilish** va **matndagi xato-kamchiliklarni aniqlash** alohida ahamiyatga ega tamoyillardandir[8]. Qo'lyozma nusxalarning bir-biridan farqlanishiga ko'p hollarda qo'lyozma ko'chiruvchilar (xattotlar)ning bilib-bilmay yo'l qo'ygan xatolari sabab bo'ladi. Shuning uchun matnshunos qo'lyozmalarni qiyoslar ekan, **katta e'tibor bilan har bir nusxadagi harfiy, imloviy yoki so'z o'zgarishlarini qayd etishi**, tushib qolgan so'z yoki satrlarni, noto'g'ri o'qilgan yoki chalkash yozilgan iboralarni aniqlashi zarur. Matnda uchrovchi xato va g'alizliklarni tahlil qilish jarayonida ularning kelib chiqish tabiati oydinlashtiriladi: masalan, ba'zi xatolar xattotning e'tiborsizligi yoki bilimsizligi natijasida paydo bo'lgan bo'lishi mumkin [10]. Yoki ayrim hollarda muallif matnining o'zidayoq xato bo'lish ehtimoli ham inkor etilmaydi – bunda matnshunoslikda **muallif matni xatolarini aniqlash** tamoyiliga rioya qilinadi. Bunday vaziyat, masalan, muallif tomonidan ifoda noaniqligi yoki takrorga yo'l qo'yilgan joylarda kuzatilishi mumkin. Matnshunos bunday o'rinlarni ham alohida belgilab, ilmiy izohlar yordamida to'g'ri talqinini taklif etadi.

Matnni asliyatga maksimal yaqin holda tiklash uchun ba'zan **matnni ongli ravishda o'zgartirish hollarini aniqlash** talab etiladi. Ma'lumki, qo'lyozmalar asrlar davomida ko'chirilish jarayonida ayrim xattot yoki noshirlar tomonidan ongli tarzda ham tahrir qilinib kelgan. Masalan, senzura yoki mafkura ta'siri ostida ayrim satrlar qoldirib ketilishi, muallifga xos bo'lmagan iboralar o'zgartirib yozilishi kuzatilgan. Yoki mutaxassis xattotlar muallif uslubini yaxshilash maqsadida she'r matniga o'zgartirish kiritgan holatlar ham mavjud. Matnshunos ana shunday ongli o'zgartishlarni ham payqashi va ularning sababini tushuntira olishi kerak. Bu ish, albatta, asl matnga nihoyatda e'tiborli tekstologik tahlil va keng ilmiy tafakkur bilan amalga oshiriladi.

Qo'lyozmalar bilan ishlash jarayonining muhim bosqichlaridan yana biri – qo'lyozma manbani **to'liq tavsiflash** va rasmiylashtirishdir. Qo'lyozma tavsifi deganda mazkur manbaning tashqi va ichki xususiyatlarini ilmiy tarzda bayon etish tushuniladi. Xususan, qo'lyozma saqlanayotgan fond va raqami, jild hajmi, varaqlar soni, qog'ozining turi (qog'oz sifati, suv belgilari), yozuv uslubi (xat turi – nasta'liq, shikasta va hokazo), xatlovchi (agar ma'lum bo'lsa), ko'chirib yozilgan yil va joy, bezagi (musavvirlik ishlari, zarhlar, jild bezagi) kabi jihatlar izchil qayd qilinadi. Shuningdek, qo'lyozma mazmuniy tarkibi – asarning nomi, muallifi, asar matnining boshlanishi va tugashi, asardagi boblar, she'riy asar bo'lsa baytlar yoki g'azallar soni – barchasi aniqlik bilan tavsif etiladi. Qo'lyozma nusxani shunday batafsil tavsiflash uning keyingi tadqiqotlari uchun asos yaratadi va boshqa nusxalar bilan qiyoslashda manbaning o'zini to'g'ri tanib olishga yordam beradi.

Manbalarni tavsiflash barobarida ularni **tasniflash va kataloglashtirish** ham zarur jarayon hisoblanadi. Mumtoz asarlar qo'lyozmalarining ko'plab nusxalari turli kutubxona va arxivlarda tarqoq holda saqlanadi. Shu bois ularni ilmiy kataloglar shaklida jamlash va nashr etish matnshunoslik fani rivojiga katta hissa qo'shadi. O'zbekistonda bu borada "Salohiddin Ayniy, Qahhor Munirov, Abdurashid Habibullayev kabi olimlar 1950-60 yillardan boshlab Sharq qo'lyozmalarining tavsif kataloglarini tuzishni yo'lga qo'yganlar" [12]. Jumladan, Q. Munirov va A. Nosirov tuzgan **"Alisher Navoiy qo'lyozma asarlari katalogi"** (Toshkent, 1970) Navoiy

Sentabr, 2025-Yil

merosining qo'lyozma nusxalarini ilk bor tizimli ravishda ro'yxatga olib, ilmiy muomalaga kiritdi. Keyinchalik "M. Hakimov rahbarligida tayyorlangan **"Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi"** (Toshkent, 1983) ham xuddi shu yo'nalishda yaratilgan to'liqroq katalog bo'lib, unda shoir asarlarining mingdan ziyod qo'lyozma va toshbosma nusxalari haqida batafsil ma'lumot berilgan" [3]. Bunday kataloglar tadqiqotchilar uchun qo'lyozmalar bilan ishlash jarayonini yengillashtiradi, ular qaysi nusxalar qayerda saqlanayotganini va ularning xususiyatlarini oldindan bilish imkoniga ega bo'ladi.

Yuqoridagi nazariy-uslubiy prinsiplarni hayotga tatbiq etishdan maqsad – **ilmiy-tanqidiy matn**ni tayyorlash va nashr qilishdir. Ilmiy-tanqidiy matn (kritik tekst) muayyan asarning eng ishonchli va ilmiy jihatdan asoslangan matnini anglatadi. Uni yaratish uchun yuqorida qayd etilgan barcha tadqiqot ishlari: qo'lyozmalarni qidirish, tanqidiy matn tayyorlash, farqlarni tahlil etish, zarur hollarda konyektura yo'li bilan matnni tiklash kabi bosqichlar to'liq amalga oshiriladi. Tanqidiy matn tayyorlanayotganda, matnshunos eng qadimgi va to'liq nusxalarni asos qilib oladi, boshqa barcha nusxalardagi o'ziga xos joylarni matnga apparat – izoh va variantlar tarzida beradi. Matn ostida yoki oxirida **tekstologik apparat** tuzilib, unda har bir o'zgartirishning sababi, qaysi nusxalardan olinib kiritilgani yoki qaysi nusxada qanday variant borligi ko'rsatiladi. Shuningdek, matnga ilmiy izohlar ilova qilinadi: tarixiy-shar'iy atamalar, realliyalar, alluziyalar, murakkab iboralarning izohlari keltiriladi. Agar matnda noma'lum shaxslar, joy nomlari uchrasa, ular identifikatsiya qilinib, sharhlab beriladi. Yaxlit matn va uning variantlariga doir kirish maqolasi va izohlar **ilmiy apparat**ning ajralmas qismi bo'lib, ular matnning ilmiy qiymatini oshiradi.

Muhammadjon Hakimov o'z ilmiy izlanishlari bilan o'zbek adabiy manbashunosligi va matnshunosligi taraqqiyotiga sezilarli hissa qo'shgan olimdir. U ko'p yillar davomida mumtoz asarlar matnlarini o'rganish va nashrga tayyorlash sohasida ilmiy izlanishlar olib bordi. Hakimov ilmiy faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri Alisher Navoiy ijodiy merosini tekstologik jihatdan tadqiq etish bo'lib, bu borada u qo'lyozmalarni qidirish, tavsiflash va qiyoslash ishlarini keng ko'lamda amalga oshirgan. Jumladan, olimning **"Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar"** nomli monografiyasi (Toshkent, 1991) navoiyshunoslikda muhim manba hisoblanadi [2]. Ushbu asarda Hakimov Navoiy asarlarining ko'plab qo'lyozma nusxalarini qiyosan o'rgandi va ularni ko'chirgan mashhur xattotlar faoliyatini yoritib berdi. Xususan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Navoiy g'azal devonlarini ko'chirgan va toshbosma usulida nashr qilgan taniqli xattotlar haqida qimmatli ma'lumotlar keltiradi. Tadqiqot davomida olim aniqlashicha, 1888–1916-yillar davomida Navoiy devonlarining tanlama to'plamlari (terma devonlari) 40 martadan ortiq chop etilgan bo'lib, bu nashrlar eski maktablarda darslik sifatida ham qo'llangan [2]. Hakimov o'sha toshbosma devonlarning mundarijasini tahlil qilib, ularda xalq orasida mashhur bo'lgan g'azal va she'rlar jamlanganini ko'rsatib bergan. Olimning bu xulosasi Navoiy asarlarining ommaviy madaniyatda, ta'lim tizimidagi ahamiyatini yoritib, qo'lyozma va toshbosma nusxalarning ijtimoiy funksiyasini ham ochib beradi.

Muhammadjon Hakimov rahbarligida va bevosita ishtirokida tayyorlangan **"Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi"** (Toshkent, 1983) nomli katalog matnshunoslik va manbashunoslik sohasidagi muhim ishlardan biridir. Mazkur katalogda Alisher Navoiy asarlarining turli kutubxona va fondlarda saqlanayotgan qo'lyozma hamda toshbosma nusxalari haqida batafsil ma'lumotlar jamlangan. Katalog 1983-yilda "Fan" nashriyotida chop etilib, unda

Sentabr, 2025-Yil

Navoiy g'azal devonlari, dostonlari, nasriy asarlarining mingdan ortiq qo'lyozma nusxalari tavsifi keltirilgan. Har bir nusxaning hajmi, saqlanish joyi, ko'chirilgan yili, xattoti, holati, matnning boshlanishi va tugashi kabi belgilar batafsil yozib chiqilgan. Ushbu mehnat natijasida Navoiy merosining qo'lyozmalari ilk bor bitta asarda tizimli ro'yxatga olinib, ilmiy jamoatchilikka taqdim etildi. Bu katalog o'sha paytda navoiyshunoslikda katta yangilik bo'lgan, chunki avvalgi 1970-yilda Q. Munirov va A. Nosirov tomonidan tuzilgan qisqaroq katalogda ba'zi ma'lumotlar to'liq emas edi [12]. Hakimov katalogi esa to'ldirilgan, keng qamrovli va tizimli ish bo'lib, keyingi Navoiy matnshunosligiga mustahkam asos bo'lib xizmat qildi.

Hakimov o'z tadqiqotlarida qo'lyozmalarni tavsiflash bilan birga, ularning **tekstologik tahlili**ga ham katta e'tibor bergan. Masalan, Navoiy asarlarining ayrim nashrlariga doir ilmiy mulohazalarida u nusxalarning matniy jihatdan qimmatini haqida fikr bildiradi. Olim **toshbosma nusxalar** xususiyatlarini ham o'rgangan bo'lib, ularning cheklangan adadda chiqishi va matn sifati masalasini ko'taradi. M. Hakimovning ta'kidlashicha, "XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda toshbosma usulida chop etilgan kitoblarning odatdagi tiraji 500–600 nusxadan oshmagan, juda kam hollarda 1000 nusxaga yetgan" [14]. Bitta toshbosma qolipdan shuncha nusxa bosilgach, qolipning yozuvi asrab qolinmagan, natijada keyingi nashr uchun matn qayta ko'chirib tayyorlangan. Shu bois toshbosma nashrlarning har birida matn biroz farq qilishi mumkin bo'lib, Hakimov bu holatga ilmiy e'tibor qaratgan. Olimning bunday mulohazalari adabiy manbalarni nashr etishda matn sifatini tushunish va baholashga doir muhim jihatlardir.

Matnshunos olim sifatida Hakimov ilmiy-nazariy masalalarga ham yangicha yondashuv olib kirdi. U o'z asarlarida o'zbek matnshunosligi va adabiy manbashunoslik atamalarini aniq farqlashga intilgan, bu borada ilmiy lug'at tuzishga ehtiyoj sezgan. Uning rahbarligida tuzilib, 2013-yilda chop etilgan "**Sharq manbashunosligi lug'ati**" ana shunday sa'y-harakatlarning mahsulidir [1]. Ushbu lug'atda Sharq qo'lyozmalarini o'rganish va matnni nashrga tayyorlashga doir yuzlab termin va atamalarining izohi berilgan. Masalan, "**tekstologik apparat**", "**variant**", "**kon'yektura**", "**ilmiy-tanqidiy nashr**", "**avtograf qo'lyozma**", "**kopiya**", "**ateteza**" kabi ko'plab tushunchalar izohlangan bo'lib, bu nafaqat matnshunoslar, balki keng filologlar hamjamiyati uchun foydali qo'llanma hisoblanadi. Lug'at Hakimov va uning hamkasblari tomonidan yaratilgani, o'zbek tilida ilk bor bunday maxsus tushunchalar majmuini taqdim etgani bilan ahamiyatlidir. Bu asar matnshunoslik sohasida terminologik bir xillikni ta'minlash, yosh tadqiqotchilarni nazariy jihatdan qurollantirish vazifasini o'tamoqda.

Muhammadjon Hakimov nafaqat tadqiqotlar, balki yangi avlod matnshunos kadrlarini tayyorlash ishiga ham salmoqli hissa qo'shgan. U ilmiy rahbar sifatida bir qator nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarini boshqargan, jumladan Navoiy asarlari tekstologiyasiga doir mavzularda ilmiy ishlar himoyasiga ko'maklashgan. Hakimov boshchiligidagi ilmiy maktab vakillari o'zbek matnshunosligining dolzarb masalalarini tadqiq etib, masalan, she'riy matnlardagi tekstologik muammolar, muqobil nusxalar tahlili, mumtoz matnning lingvopoetik xususiyatlari kabi yo'nalishlarda ish olib bormoqdalar. Bu izlanishlar davomida Hakimov tomonidan ilgari surilgan prinsiplarga tayanuvchanlik yaqqol seziladi – qo'lyozmalarni puxta qiyoslash, har bir ilmiy mulohazani manbaga asoslash, matnga hurmat bilan yondashish va haddan ziyod tahrirdan saqlanish kabi tamoyillar yosh tadqiqotchilar ishida ham namoyon bo'lmoqda.

Sentabr, 2025-Yil

Xulosa qilib aytganda, Muhammadjon Hakimovning qo'lyozmalar bilan ishlash prinsiplari o'zbek matnshunoslik maktabining rivojiga muhim hissa qo'shgan. U o'z ilmiy faoliyatida manbashunoslik va matnshunoslikni uyg'un holda olib borib, adabiy meros namunalarini ilmiy iste'molga kiritishning samarali usullarini ishlab chiqqan. Hakimov tamoyillari – matn tarixini kompleks tadqiq etish, qo'lyozma nusxalarni qiyosiy tahlil qilish, matndagi har bir o'zgarishni aniqlash va izohlash, ilmiy-tanqidiy matnni mukammal holatda nashrga tayyorlash – bugungi kunda ham matnshunos olimlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda. Uning Navoiy asarlari qo'lyozmalari bo'yicha tuzgan kataloglari, matnlarni nashrga tayyorlash tajribasi haqidagi maqola va monografiyalari, atamalar lug'ati kabilar mamlakatimizda matnshunoslik fanini yangi bosqichga ko'tarilishiga zamin yaratdi.

Hakimov ilmiy talablari va yondashuvlari asosida chop etilgan bir qator ilmiy-tanqidiy matnlar adabiy merosni xalqimizga to'g'ri va xolis yetkazishda muhim vosita bo'lmoqda. Jumladan, Navoiy asarlarining mukammal nashrlari, bedilshunoslik va boshqa sohalaridagi tekstologik izlanishlar aynan shu prinsiplar yordamida sifat jihatidan yuksalganini kuzatish mumkin. Bu prinsiplarga amal qilish natijasida nashr etilayotgan mumtoz asarlar matni iloji boricha asl muallif niyatiga yaqin holatda tiklanib, unga zamonaviy ilmiy sharh va izohlar berilmoqda. Bunday nashrlar nafaqat ilmiy jamoatchilik, balki keng kitobxonlar ommasi tomonidan ham iliq kutib olinayotir, zero, ular orqali milliy adabiy merosning noyob namunalari keng xalq ommasiga yetib bormoqda.

Yuqorida bayon etilganlar Hakimov prinsiplari deb atalmish yondashuvlar zamonaviy o'zbek matnshunosligi rivojida muhim o'rin tutayotganini tasdiqlaydi. Bu prinsiplar nafaqat Alisher Navoiy merosini, balki barcha mumtoz adabiyot yodgorliklarini o'rganish va nashr etishda universal qo'llanishi mumkin bo'lgan ilmiy asosdir. Shunday ekan, Muhammadjon Hakimov boshlab bergan ilmiy an'ana davom etmoqda va keyingi avlod matnshunos olimlar tomonidan boyitilib, takomillashtirib borilmoqda. Xususan, mustaqillik davrida shakllangan yangi ilmiy muhitda bu prinsiplarga yangi texnologik imkoniyatlar ham qo'shilib, qo'lyozmalar bilan ishlashda raqamli texnika, elektron bazalar, kompyuterli qiyoslash singari usullar paydo bo'lsa-da, negizda baribir Hakimov va boshqa ustoz matnshunoslar belgilab bergan tamoyillar yotadi.

O'zbekiston adabiy merosini asrab-avaylash, uni xolisona o'rganib, asl holicha kelajak avlodga yetkazishda matnshunoslik fanining vazifalari ulkandir. Bu vazifalarni amalga oshirishda Muhammadjon Hakimovning ilmiy-merosiy yondashuvi va prinsiplari ishonchli nazariy metodologiya bo'lib xizmat qiladi. Yurtimiz matnshunoslari ushbu tamoyillarga tayangan holda yangi ilmiy izlanishlar olib borar ekan, milliy merosimizning yanada ko'proq nodir xazinalari kashf etilib, ilmiy jamoatchilik va xalqimiz mulkiga aylana boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **Hakimov M.** *Sharq manbashunosligi lug'ati*. – Toshkent: Davr Press, 2013. – 496 b.
2. **Hakimov M.** *Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar*. – Toshkent: Fan, 1991. – 128 b.
3. **Hakimov M.** *Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi (katalog)*. – Toshkent: Fan, 1983. – 232 b.
4. **Habibullaev A.** *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik*. – Toshkent: Fan, 2000. – 180 b.
5. **Erkinov A.** *Matnshunoslikka kirish*. – Toshkent: O'qituvchi, 1997. – 104 b.
6. **Sirojiddinov Sh.** *Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik*. – Toshkent: Tafakkur, 2018. – 240 b.
7. **Sodiqov Q.** *Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari*. – Toshkent: ToshDSHI, 2017. – 216 b.
8. **Madrahimov A.** *Temuriylar va Boburiylar davri madaniyati, kitobat va rangtasvir tarixi*. – Toshkent: San'at, 2015. – 407 b.
9. **Munirov Q.** *Sharq qo'lyozmalari*. – Toshkent: Fan, 1962. – 120 b.
10. **Munirov Q., Nosirov A.** *Alisher Navoiy qo'lyozma asarlari katalogi*. – Toshkent: Fan, 1970. – 150 b.
11. **Yo'ldoshev I.** *O'zbek kitobatchilik terminologiyasi*. – Toshkent: Fan, 2004. – 84 b.
12. **Karimov B.** *Adabiyotshunoslik metodologiyasi*. – Toshkent: Muharrir, 2011. – 200 b.
13. **Valixojayev B.** *Alisher Navoiy: Asarlari manbalari va ularning o'rganilishi*. – Toshkent: Fan, 1983. – 176 b.
14. **Oybek.** *Eng eski turk adabiyoti namunalari (matnlar to'plami)*. – Toshkent: Fan, 1927. – 256 b.
15. **“Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning dolzarb muammolari”** (ilmiy maqolalar to'plami). – Toshkent: Fan, 2020. – 320 b.

MODERN SCIENCE
& RESEARCH